บทที่ 9
บทสรุป : ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับทฤษฎีเศรษฐกิจการเมืองยุคปัจจุบัน

ด้วยเหตุที่งานเขียนชิ้นนี้เน้นศึกษาเฉพาะทฤษฎีเศรษฐกิจการเมืองในส่วนที่เกี่ยวกับรัฐ การพัฒนา, และเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศ อันเป็นประเด็นที่นักรัฐศาสตร์สนใจอยู่เท่านั้น เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้จึงสะท้อนให้เห็นเพียงภาพบางส่วนของพัฒนาการและลักษณะของทฤษฎีเศรษฐกิจการเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทฤษฎีที่พบเห็นกันอยู่ในปัจจุบัน อย่างไรก็ดี จากการสำรวจอย่างกว้าง ๆ ของงานเขียนชิ้นนี้ ทั้งในด้านวิวัฒนาการและด้านเนื้อหาทฤษฎีของเศรษฐกิจการเมือง พอจะชี้ให้เห็นลักษณะและแนวโน้มบางประการในการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองออกมาในรูปข้อสังเกตอย่างหลวม ๆ ได้ 3 ประการ คือ

1. สภาพของการศึกษาเศรษฐกิจการเมือง และเนื้อหาของทฤษฎีมีลักษณะเปลี่ยนแปรไปตามพัฒนาการทางเศรษฐกิจการเมืองและสังคม จะเห็นได้จากบทที่ 1 ว่า การก่อตัว การขยายตัว และการฟื้นตัวของการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองในโลกตะวันตกดูเหมือนว่าได้รับผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมมาจากการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างรัฐกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้านอื่น ๆ การก่อตัวของการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองเป็นผลที่ตามมาจากการเกิดระบบรัฐชาติ และการเริ่มต้นของระบบทุนนิยมในยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งความร่วมมือระหว่างรัฐกับระบบทุนนิยมพานิช การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองขยายตัวออกไปอย่างเต็มที่ ในช่วงที่ระบบทุนนิยมเริ่มพัฒนาไปสู่ทุนนิยมอุตสาหกรรม แม้ว่ารัฐในช่วงนี้จะมีบทบาททางเศรษฐกิจน้อยลงไป แต่รัฐก็ยังมีหน้าที่กำหนดและดำเนินนโยบายไปในทิศทางที่เอื้อต่อการขยายตัวของระบบทุนนิยมทั้งในประเทศและนอกประเทศ ซึ่งเชื่อกันว่าจะนำเอาความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์มาสู่ประเทศโดยส่วนรวม อย่างไรก็ดี เมื่อระบบทุนนิยมเติบโตเต็มที่จนกลายเป็นระบบเศรษฐกิจที่ครอบงำโลกทั้งโลกได้แล้ว ความจำเป็นต้องพึ่งพารัฐก็ถูกจำกัดด้วย จนบทบาทและความจำเป็นเป็นของรัฐในด้านเศรษฐกิจถูกมองข้ามไป ความชอบธรรมของเศรษฐกิจการเมืองในฐานะสาขาวิชาที่ศึกษาบทบาทและนโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐก็หมดไป เศรษฐกิจการเมืองจึงหายไปและมีเศรษฐศาสตร์ที่ศึกษาเฉพาะพฤติกรรมทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้ามาแทนที่ เศรษฐกิจการเมืองค่อย ๆ ฟื้นตัวขึ้นอีก เมื่อระบบทุนนิยม

เผชิญกับภาวะวิกฤตในช่วงหลังสงครามโลกทั้งสองครั้ง และรัฐเข้ามาแบกรับภาระการแก้ปัญหาเศรษฐกิจมากขึ้นทั้งในส่วนที่เป็นปัญหาของระบบเศรษฐกิจเอง และปัญหาสังคมที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมโดยตรงหรือโดยอ้อม การฟื้นตัวดังกล่าวเริ่มต้นด้วยการกลับมาศึกษาบทบาทและนโยบายเศรษฐกิจของรัฐ และการพัฒนาทฤษฎีระดับมหภาค ซึ่งมีภาครัฐบาลเป็นตัวแปรตัวสำคัญขึ้นมา อาทิ ทฤษฎีด้านการพัฒนาและการวางแผนทางเศรษฐกิจ และทฤษฎีด้านการคลัง เป็นต้น แต่เศรษฐกิจการเมืองกลับฟื้นตัวขึ้นมาอย่างเต็มตัว เมื่อเกิดปัญหาวิกฤต-การณ์ทางเศรษฐกิจการเมืองและสังคมในทศวรรษ 1970 ปัญหาการหดตัวทางเศรษฐกิจทั่วโลก ปัญหาสงครามเวียตนามในสหรัฐอเมริกา และปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นโดยทั่วไป อาทิ ปัญหาชุมชนแออัด ปัญหาอาชญากรรม และการใช้ความรุนแรง รวมทั้งปัญหาความขัดแย้งด้านเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศพัฒนาแล้วกับประเทศด้อยพัฒนาในด้านการค้าระหว่างประเทศ และปัญหาความล้มเหลวในการพัฒนาตามแนวทางตะวันตกของประเทศด้อยพัฒนาส่วนใหญ่ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ทำให้ปัญญาชนจำนวนมากเริ่มแสวงหาแนวทางในการอธิบายใหม่ ๆ เศรษฐกิจการเมืองก็เป็นแนวทางหนึ่งที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในช่วงเวลาอันสั้น อย่างไรก็ตาม เศรษฐกิจการเมืองในยุคใหม่มีเนื้อหาสาระในการศึกษาที่กว้างขวางไปกว่าเดิม แทนที่จะเน้นศึกษาบทบาทและนโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐแต่เพียงอย่างเดียว เศรษฐกิจการเมืองกลับมีเนื้อหาครอบคลุมประเด็นทั่วไปที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองในฐานะที่เป็นส่วนที่แยกไม่ออกจากความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคม การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างของระบบทุนนิยมและบทบาทของรัฐในทางเศรษฐกิจ อาทิ การเกิดระบบผูกขาด การขยายบทบาทของบรรษัทรวมชาติ และการร่วมมือระหว่างฝ่ายทุนกับฝ่ายรัฐในการพัฒนาอุตสาหกรรม เป็นต้น ก็มีส่วนขยายประเด็นในการศึกษาด้านเศรษฐกิจการเมืองออกไปอย่างมาก สิ่งที่กล่าวมาแล้วเหล่านี้ล้วนชี้ให้เห็นว่าสภาพของการศึกษาเศรษฐกิจการเมือง และเนื้อหาทางทฤษฎีผูกพันอยู่กับการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจการเมืองและสังคมอย่างใกล้ชิด

2. ความแตกต่างในแนวการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองระหว่างกลุ่มหรือสำนักต่าง ๆ ส่วนหนึ่งมาจากความแตกต่างในด้านระบบความเชื่อ (ideology) ทางเศรษฐกิจการเมืองและปรัชญาในการศึกษา ในด้านระบบความเชื่อจะเห็นได้ว่าแนวการศึกษาแบบมาร์กซิสต์และนีโอมาร์กซิสต์นั้นมีพื้นฐานมาจากความคิดแบบสังคมนิยม ขณะที่แนวการศึกษาแบบการตัดสินใจเลือกของส่วนรวมและแนวการศึกษาที่อิงแนวความคิดของสังคมศาสตร์กระแสหลักอื่น ๆ ได้รับอิทธิพลอย่างมากจากความคิดแบบเสรีนิยม ความแตกต่างในด้านความเชื่อข้างต้นมีผลกระทบอย่างสำคัญต่อการพัฒนาทฤษฎีทางเศรษฐกิจการเมืองของแต่ละกลุ่ม โดยจะมีผลต่อประเด็นที่เลือก

ศึกษา, ฐานคติ, ตัวแปรที่เกี่ยวข้อง ฯลฯ ความเชื่อในความคิดแบบเสรีนิยมซึ่งเห็นว่าการประกอบการโดยเสรีในระบบทุนนิยมจะนำไปสู่ความก้าวหน้าและประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจ ทำให้แนวการศึกษาแบบการตัดสินใจเลือกของส่วนรวมไม่สนใจศึกษาบทบาทของนายทุนในสังคม แต่จะหันมาเน้นวิพากษ์วิจารณ์การแทรกแซงด้านเศรษฐกิจของรัฐ และในขณะเดียวกัน การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองแบบนี้จะไม่นำเอาตัวแปรเกี่ยวกับโครงสร้างหรือกระบวนการผลิตแบบทุนนิยมมาพิจารณา เพราะถือว่าระบบเศรษฐกิจแบบนี้ดีอยู่แล้ว ในทางตรงกันข้าม ความเชื่อในแนวทางพัฒนาแบบสังคมนิยม และการต่อต้านระบบทุนนิยมก็มีผลให้การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองแนวมาร์กซิสต์และนีโอมาร์กซิสต์ไม่ค่อยสนใจวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาของรัฐสังคมนิยม แต่จะเน้นวิพากษ์วิจารณ์ระบบทุนนิยมเป็นหลัก นอกจากนี้ การให้ความสำคัญแต่ความเสมอภาคในสังคมและละเลยปัญหาเสรีภาพส่วนบุคคล ทำให้การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองแบบนี้มองข้ามตัวแปรหรือประเด็นที่เกี่ยวกับตัวบุคคลในการอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในสังคม แต่แน่นอนทีเดียว ระบบความเชื่อด้านเศรษฐกิจการเมืองย่อมไม่ใช่สาเหตุเดียวที่ก่อให้เกิดความแตกต่างกันระหว่างแนวการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองทั้งหลาย อย่างน้อยที่สุด ความแตกต่างด้านระบบความเชื่อทางเศรษฐกิจการเมืองย่อมไม่อาจอธิบายกรณีแนวการศึกษาเชิงสถาบันได้ เพราะแนวการศึกษาแบบนี้ไม่ได้ผูกติดกับระบบความคิดใดอย่างชัดเจนไม่ว่าสังคมนิยมหรือเสรีนิยม ถึงแม้ว่านักวิชาการในกลุ่มนี้หลายคนจะวิพากษ์วิจารณ์และศึกษาปัญหาของระบบทุนนิยมมากกว่าระบบสังคมนิยมก็ตาม แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าคนเหล่านี้เชื่อมั่นในแนวทางสังคมนิยม

ในอีกด้านหนึ่งความแตกต่างในแนวการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองน่าจะเกิดความแตกต่างในด้านปรัชญาการศึกษาของแต่ละกลุ่มหรือสำนัก ถ้าเราพิจารณาเฉพาะแนวการศึกษาเศรษฐกิจการเมือง 3 แนวทางที่กล่าวถึงในหนังสือเล่มนี้ เราจะพบความแตกต่างในทางตรงกันข้ามหลายประการระหว่างแนวการศึกษาเชิงการตัดสินใจเลือกโดยส่วนรวมฝ่ายหนึ่ง กับแนวการศึกษาเชิงมาร์กซิสต์และนีโอมาร์กซิสต์รวมทั้งแนวการศึกษาเชิงสถาบันอีกฝ่ายหนึ่ง ความแตกต่างเช่นนี้ยังเห็นได้ในระดับทฤษฎีที่ศึกษาในงานชิ้นนี้เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ทฤษฎีมาร์กซิสต์หรือนีโอมาร์กซิสต์ และทฤษฎีที่ต่อต้านแนวความคิดสังคมศาสตร์กระแสหลักทั้งหลายจะมีโลกทัศน์ทางวิชาการหลายด้านตรงกันข้ามกับทฤษฎีที่อิงแนวความคิดสังคมศาสตร์กระแสหลัก หรือทฤษฎีเชิงเสรีนิยม หากพิจารณาในเชิงปรัชญาแห่งศาสตร์ ประเด็นหลักของความแตกต่างที่น่าจะนำมาพิจารณามีอยู่ 3 ด้าน คือ (1) ความแตกต่างระหว่างปรัชญาแบบปฏิฐานนิยม (positivism) กับปรัชญาแบบสัจนิยม (realism) (2) ความแตกต่างในระดับของการศึกษาวิเคราะห์ระหว่างการพิจารณาเฉพาะส่วนย่อย (methodological individualism) กับการพิจารณาภาพรวม (holism)

(3) ความแตกต่างระหว่างการอธิบายสาเหตุในแง่สภาพแวดล้อม (environmental explanation) กับการอธิบายสาเหตุในแง่จิตวิทยา (psychological explanation) ที่เน้นสิ่งจูงใจในการแสดงพฤติกรรม

ในแง่ความแตกต่างระหว่างปฏิฐานนิยมกับสัจนิยม นอกจากความแตกต่างในด้านอื่น ๆ มากมายแล้ว ปรัชญา 2 แนวทางนี้ความแตกต่างอย่างเห็นได้ชัดในประเด็นการอธิบายความสัมพันธ์กันระหว่างเหตุกับผล (causal relationship) ในทฤษฎี ปรัชญาปฏิฐานนิยมจะเน้นความสม่ำเสมอของปรากฏการณ์ที่เป็นเหตุกับปรากฏการณ์ที่เป็นผลมากกว่าที่มุ่งอธิบายกลไกหรือกระบวนการซึ่งเหตุก่อให้เกิดผลขึ้นมา ทั้งนี้เพราะปรัชญาแห่งศาสตร์แนวนี้ให้ความสำคัญแก่การทำนายมากกว่าการอธิบายนั่นเอง ดังนั้น ทฤษฎีในเชิงปฏิฐานนิยมจึงมักจะพิจารณาเหตุในแห่งสิ่งที่เกิดขึ้นก่อน และพิจารณาผลในแง่สิ่งที่เกิดติดตามมา หากเหตุการณ์ทั้งสองนี้เกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอก็ถือได้ว่า เหตุการณ์ทั้งสองมีความสัมพันธ์กันในเชิงเหตุกับผล ในทางตรงกันข้ามปรัชญาสัจนิยมจะให้ความสำคัญแก่การพรรณาถึงกลไกหรือกระบวนการที่เชื่อมโยงปรากฏการณ์ซึ่งเป็นเหตุเข้ากับปรากฏการณ์ซึ่งเป็นผล ทั้งนี้เพราะปรัชญาแห่งศาสตร์ในลักษณะนี้เน้นการอธิบายเชิงเหตุเชิงผลมาก เพราะฉะนั้น ทฤษฎีในเชิงสัจนิยมจึงให้รายละเอียดเกี่ยวกับกลไกต่าง ๆ ที่ปรากฏการณ์ซึ่งเป็นเหตุมาผลักดันให้เกิดปรากฏการณ์ที่เป็นผล (ดู Keat and Urry, 1975 : Chap. 1,2) หากพิจารณาจากความแตกต่างดังกล่าวนี้ เราจะเห็นได้ว่าแนวการศึกษาแบบการตัดสินใจเลือกของส่วนรวมมีลักษณะเป็นแบบปฏิฐานนิยม ขณะที่แนวการศึกษาเชิงนีโอมาร์กซิสต์และแนวการศึกษาเชิงสถาบัน มีสภาพเป็นสัจนิยม ทฤษฎีรัฐในแนวการตัดสินใจเลือกของส่วนรวมจะเน้นความสม่ำเสมอของความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยทางการเมืองกับปัจจัยทางเศรษฐกิจ เช่น ระหว่างการเลือกตั้งกับภาวะเงินเฟ้อ หรือระหว่างระดับคะแนนนิยมของประชาชนที่มีต่อรัฐบาลกับการใช้จ่ายเงินของรัฐเป็นต้น การพิสูจน์ว่าปัจจัยทั้งสองมีความสัมพันธ์กันก็มักจะใช้เทคนิคทางสถิติ เช่น การวิเคราะห์เส้นถดถอยและการหานัยสำคัญของความสัมพันธ์มาเป็นสิ่งยืนยันตัวระดับความสม่ำเสมอของการเกิดขึ้นของปัจจัยทั้งสองที่คาดว่ามีความสัมพันธ์กัน แต่ทฤษฎีนี้จะไม่สนใจอธิบายและพิสูจน์ว่าการเลือกตั้งนำไปสู่การเกิดภาวะเงินเฟ้อได้อย่างไร โดยอาศัยวิธีการใดบ้าง ในทางตรงกันข้ามทฤษฎีรัฐ แนวมาร์กซิสต์และนีโอมาร์กซิสต์ รวมทั้งทฤษฎีรัฐเชิงสถาบันมักจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับกลไกต่าง ๆ ของระบบทุนนิยม อาทิ อำนาจของชนชั้น, การพึ่งพาของรัฐต่อนายทุนในฐานะที่เป็นแหล่งรายได้, บทบาทของบรรษัทขนาดใหญ่ ฯลฯ ซึ่งมีผลผลักดันให้รัฐต้องดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจที่เข้าข้างนายทุน การพิสูจน์ให้เห็นถึงการทำงานของกลไกต่าง ๆ ในทฤษฎีก็มักจะใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์มาพรรณนาให้เห็นสภาพการเชื่อมโยงระหว่างเหตุกับผลอย่าง

ละเอียด ทฤษฎีอื่นในแนวมาร์กซิสต์และทฤษฎีที่ต่อต้านความคิดกระแสหลักทั้งหลาย เช่น ทฤษฎีจักรวรรดินิยมแนวมาร์กซิสต์ ทฤษฎีจักรวรรดินิยมเชิงโครงสร้าง และทฤษฎีระบบโลก เป็นต้น ก็นับว่ามีลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน

ในด้านความแตกต่างในระดับการศึกษาวิเคราะห์ระหว่างการพิจารณาเฉพาะส่วนย่อยกับการพิจารณาภาพรวม การพิจารณาในประการแรกจะเน้นการแยกวิเคราะห์ส่วนย่อยเป็นหลัก เมื่อจะต้องอธิบายส่วนใหญ่ก็จะเอาความคิดของส่วนย่อยนั่นแหละมาอธิบายส่วนใหญ่โดยถือว่าส่วนใหญ่เท่ากับส่วนย่อยมารวมกันเท่านั้นเอง ลักษณะการศึกษาวิเคราะห์แบบนี้จะเห็นได้ในทฤษฎีรัฐเชิงการตัดสินใจเลือกของส่วนรวม และทฤษฎีจักรวรรดินิยมในทัศนะแบบเสรีนิยมส่วนใหญ่ ทฤษฎีเหล่านี้จะเน้นวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจการเมืองโดยอาศัยการพิจารณาความคิดของปัจเจกชนเป็นแนวทาง เช่น การอธิบายว่าคนแต่ละคนมีเหตุผลและมุ่งแสวงหาประโยชน์สูงสุดให้ตัวเอง เมื่อจะวิเคราะห์พฤติกรรมของคนทั้งสังคมก็ถือเอาง่าย ๆ ว่าคนทั้งสังคมมีลักษณะความคิดและพฤติกรรมเหมือนคนเพียงคนเดียวที่กล่าวมาแล้ว นั่นก็คือเอาหลักเหตุผลระดับตัวบุคคลมาอธิบายคนทั้งสังคมอย่างเช่น กรณีทฤษฎีรัฐแนวการตัดสินใจเลือกของมหาชน หรือมาอธิบายพฤติกรรมของรัฐ ดังเช่น ทฤษฎีจักรวรรดินิยมของ Cohen เป็นต้น ส่วนการพิจารณาภาพรวมนั้น เน้นการศึกษาหน่วยใหญ่ เช่น สังคมทั้งสังคม แต่จะไม่ให้ความสำคัญแก่หน่วยย่อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งระดับปัจเจกชน เมื่อจะอธิบายพฤติกรรมของหน่วยย่อยก็อาศัยแนวความคิดและหลักเหตุผลของหน่วยใหญ่มาอธิบาย โดยถือว่าหน่วยย่อยเป็นเพียงส่วนประกอบส่วนหนึ่งของหน่วยใหญ่ และได้รับผลกระทบโดยตรงจากหน่วยใหญ่ การศึกษาวิเคราะห์แบบนี้จะเห็นได้ชัดในทฤษฎีเชิงมาร์กซิสต์ ทุกทฤษฎี ทฤษฎีรัฐเชิงสถาบัน และทฤษฎีอื่น ๆ อาทิ ทฤษฎีการพึ่งพา ทฤษฎีจักรวรรดินิยมของ Galtung เป็นต้น ทฤษฎีเหล่านี้เน้นศึกษาวิเคราะห์หน่วยใหญ่ทั้งสิ้นไม่ว่าหน่วยวิเคราะห์ดังกล่าวจะเป็นสังคม, รัฐ, หรือระบบโลก กรอบความคิดเกี่ยวกับหน่วยวิเคราะห์เหล่านี้จะเป็นแกนกลางสำหรับการอธิบายในทุกกรณี ไม่ว่าจะเป็นการวิเคราะห์ในระดับใด ดังจะเห็นได้จากกรณีเช่น ทฤษฎีระบบโลกของ Wallerstein ซึ่งเมื่อจะวิเคราะห์หน่วยย่อยลงมาไม่ว่าจะเป็นระดับรัฐ ระดับหน่วยผลิต หรือระดับต่ำไปกว่านั้น ก็จะอธิบายโดยอาศัยกรอบความคิดและหลักเหตุผลในการวิเคราะห์ระดับระบบโลกเสมอ ทั้งนี้เป็นเพราะทฤษฎีนี้ถือว่าความเป็นไปของหน่วยย่อยดังกล่าวขึ้นอยู่กับความเปลี่ยนแปลงของระบบโลกเป็นส่วนใหญ่นั่นเอง

ส่วนความแตกต่างในการอธิบายสาเหตุระหว่างการอธิบายในแง่สภาพแวดล้อมกับการอธิบายในแง่จิตวิทยา เป็นประเด็นที่เกิดจากลักษณะตัวแปรหรือปัจจัยสำคัญที่ใช้ในการอธิบายพฤติกรรมในทางเศรษฐกิจการเมือง การอธิบายในแง่สภาพแวดล้อมจะถือว่าปรากฏการณ์

หรือพฤติกรรมในทางเศรษฐกิจการเมืองแต่ละอย่าง อาทิ บทบาทรัฐในการส่งเสริมการผลิตแบบทุนนิยม, นโยบายจักรวรรดินิยมของมหาอำนาจ, และปัญหาความด้อยพัฒนา เป็นต้น เกิดจากสภาพต่าง ๆ ในสังคมหรือปรากฏการณ์อื่น ๆ ในสังคม เช่น ชนชั้น, วิธีการผลิต, การผลิตเกินความต้องการ, การพึ่งพา, การขยายตัวทั้งบรรษัทข้ามชาติ ฯลฯ ตัวแปรที่ใช้ในการอธิบายเหล่านี้เป็นตัวแปรระดับโครงสร้างหรือระดับสังคมที่แวดล้อมตัวบุคคลซึ่งเป็นผู้แสดงพฤติกรรมหรือผู้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์นั้นขึ้นกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การอธิบายในแง่นี้ถือพฤติกรรมทางเศรษฐกิจการเมืองที่มนุษย์ในทุกระดับแสดงออกมา ถูกกำหนดโดยสภาพแวดล้อมในลักษณะต่าง ๆ แนวการอธิบายแบบนี้จะเห็นได้ชัดในแนวการศึกษาเชิงมาร์กซิสต์และนีโอมาร์กซิสต์ รวมทั้งทฤษฎีที่คัดค้านแนวความคิดกระแสหลักทั้งหลาย ส่วนการอธิบายเชิงจิตวิทยาที่เน้นด้านสิ่งจูงใจนั้น ถือว่า พฤติกรรมของมนุษย์ในทุกระดับไม่ว่าจะเป็นปัจเจกชนหรือกลุ่มคนถูกกำหนดโดยสภาพทางจิตใจหรือความคิดของมนุษย์เองเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ พฤติกรรมของมนุษย์ที่แสดงออกมาเกิดจากการกระตุ้นของสิ่งจูงใจทั้งหลาย กล่าวอีกนัยหนึ่ง มนุษย์แสดงพฤติกรรมโดยมีเป้าหมายต่อสิ่งจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง การอธิบายในแง่นี้จะพบในแนวการศึกษาเชิงการตัดสินใจเลือกของส่วนรวมและทฤษฎีแนวเสรีนิยมส่วนใหญ่ ในกรณีของทฤษฎีรัฐแนวการตัดสินใจเลือกโดยส่วนรวม จะเห็นได้ชัดว่าการอธิบายการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจของรัฐ หรือการออกเสียงเลือกตั้งของประชาชนในทฤษฎีจะย้ำถึงการตัดสินใจอย่างมีเหตุผลเพื่อแสวงหาประโยชน์สูงสุดในแง่ที่เป็นสาเหตุของปรากฏการณ์ดังกล่าวเสมอ โดยถือว่าพฤติกรรมทางเศรษฐกิจการเมืองที่แสดงออกมาเกิดจากความคิดที่มีเหตุผลของมนุษย์ไม่ใช่เกิดจากแรงบังคับหรือแรงผลักดันของสภาพแวดล้อมทั้งหลาย

ความแตกต่างในด้านปรัชญาในการศึกษาเศรษฐกิจการเมืองทั้งสามด้านทำให้แนวการศึกษาเชิงเสรีนิยมทั้งหลาย ฝ่ายหนึ่งกับแนวการศึกษาที่ต่อต้านสังคมศาสตร์กระแสหลักต่าง ๆ อีกฝ่ายหนึ่ง พัฒนาทฤษฎีไปในทิศทางที่แตกต่างกันในลักษณะตรงกันข้าม ผลที่ตามมาก็คือทฤษฎีทั้งสองฝ่ายไม่อาจจะเข้ากันได้ และแต่ละฝ่ายก็ไม่อาจจะรับกรอบความคิดของอีกฝ่ายหนึ่งได้เลย

3. การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองเป็นแนวโน้มอย่างหนึ่งที่สะท้อนถึงความพยายามที่จะสร้างสังคมศาสตร์แบบผสมผสานขึ้นมาแทนสาขาต่าง ๆ ในสังคมศาสตร์ที่แยกออกจากกันอย่างค่อนข้างเด็ดขาด ในทำนองเดียวกับวิชาที่มีลักษณะข้ามสาขาอื่น ๆ อาทิ สังคมวิทยาการเมือง จิตวิทยาสังคม มานุษยวิทยาเศรษฐกิจ ฯลฯ ซึ่งศึกษาถึงส่วนที่ก้าวก่ายกันอยู่ระหว่างสาขาวิชาอย่างน้อยสองสาขา เศรษฐกิจการเมืองมุ่งศึกษาวิเคราะห์ประเด็นที่เกี่ยวข้องอย่างน้อยที่สุดระหว่างสาขาวิชารัฐศาสตร์กับสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ นอกจากนี้ยังนำเอาความรู้จากสังคมศาสตร์ด้านอื่น ๆ

เช่น สังคมวิทยา, ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา เป็นต้น มาใช้ในการศึกษาและพัฒนาทฤษฎีอีกด้วย ลักษณะเช่นนี้ทำให้เศรษฐกิจการเมืองมีลักษณะค่อนข้างแตกต่างจากวิชาที่มีลักษณะข้ามสาขาอื่น ๆ อยู่บ้างในแง่ที่ผู้สนใจศึกษาไม่ได้จำกัดตัวอยู่เฉพาะสองสาขาวิชาที่เกี่ยวข้องกัน เช่น สังคมวิทยาการเมือง เป็นวิชาที่สนใจกันเฉพาะในหมู่นักรัฐศาสตร์และนักสังคมวิทยาเป็นต้น แต่จะมีนักสังคมศาสตร์แทบทุกสาขาวิชาเข้ามามีส่วนในการพัฒนาทฤษฎีหรือนำทฤษฎีไปศึกษาวิเคราะห์กรณีต่าง ๆ ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่เราอาจจะพบงานเขียนทางภูมิศาสตร์สังคมวิเคราะห์ประเด็นบางประเด็นโดยอาศัยกรอบทฤษฎีเศรษฐกิจการเมือง เช่น ทฤษฎีการพึ่งพาและทฤษฎีระบบโลก หรืองานเขียนเชิงมานุษยวิทยาซึ่งนำเอาแนวคิดของเศรษฐกิจการเมืองแบบมาร์กซิสต์มาใช้ในการตีความกรณีที่ศึกษา เมื่อพิจารณาจากจุดนี้ สถานะของเศรษฐกิจการเมืองจึงไม่ได้เป็นเพียงแต่วิชาที่มีลักษณะข้ามสาขาเท่านั้น หากยังเป็นแนวทางในการศึกษา (approach) ในทางสังคมศาสตร์อย่างหนึ่งอีกด้วย

สภาพที่การศึกษาในเชิงเศรษฐกิจการเมืองได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในหมู่นักสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ นั้น นอกจากจะชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของประเด็นปัญหาที่วิชานี้เข้าไปศึกษา ยังสะท้อนถึงความต้องการที่จะแสวงหาความรู้และพัฒนาทฤษฎีที่สามารถอธิบายปัญหาของโลกปัจจุบันที่มีลักษณะซับซ้อนและก้าวก่ายระหว่างกิจกรรมหลายด้าน แน่นอนทีเดียวสาขาวิชาการในสังคมศาสตร์กระแสหลักที่แบ่งแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด และพัฒนาทฤษฎีกันไปในต่างทิศทางกันจนไม่อาจจะประสานเข้าด้วยกันได้ ย่อมจะไม่อาจตอบปัญหาสังคมปัจจุบันที่มีเรื่องของเศรษฐกิจการเมือง, สังคม, วัฒนธรรม และด้านอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องกันจนแยกไม่ออกได้อย่างได้ผล การมองปัญหาต่าง ๆ เพียงด้านเดียวไม่ว่าจะเป็นปัญหานโยบายเศรษฐกิจของรัฐ ปัญหาคนว่างงานในสังคม หรือปัญหาความขัดแย้งในระดับชาติและระดับโลก ไม่เพียงแต่จะไม่ให้คำอธิบายที่น่าพอใจ แต่ยังอาจจะทำให้เข้าใจปัญหานั้นอย่างผิดพลาดได้อีกด้วย เพราะฉะนั้นในตัวมันเอง เศรษฐกิจการเมืองอาจจะเป็นก้าวหนึ่งของการพยายามสร้างสรรค์สังคมศาสตร์ที่มีลักษณะเป็นเอกภาพมากขึ้น และสามารถนำมาใช้ศึกษาปัญหาสังคมปัจจุบันที่มีความซับซ้อนสูงได้ดียิ่งขึ้น

ลักษณะและแนวโน้มทั้งสามประการที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เป็นเพียงข้อสังเกตที่ได้มาจากการพิจารณาทฤษฎีเศรษฐกิจการเมืองยุคปัจจุบันภายในขอบเขตที่จำกัด แน่นอนที่เดียวมันย่อมไม่อาจจะสะท้อนภาพทั้งหมดที่ชัดเจนออกมาได้ นอกจากนี้ ภาพที่เราเห็นย่อมจะเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา เพราะทฤษฎีเศรษฐกิจการเมืองมีสภาพเหมือนสรรพสิ่งภายในโลกที่ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่

มันอาจจะขยายตัวทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพหรืออาจจะเสื่อมโทรมไปตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลก